

מאיר פלדהיים

הפניה למלאכים בפיוטי הסליחות

א. בעייתיות בפיוטים מסויימים

כתב הרמב"ם בהקדמתו לפרק חלק: "והיסוד החמישי: שהוא יתברך, הוא הראוי לעובדו ולגדלו, ולהודיע גדולתו, ולעשות מצוותיו, ולא יעשו כזה למי שהוא תחתיו במציאות מן המלאכים והכוכבים והגלגלים והיסודות ומה שהורכב מהם, לפי שכולם מוטבעים על פעולתם, אין משפט ולא בחירה להם, אלא בו לבדו השם יתברך. וכן אין ראוי לעובדם כדי להיותם אמצעים לקרבה אליו, אלא אליו בלבד יכוונו המחשבות ויניחו כל מה שזולתי. וזה היסוד החמישי, הוא שהזהיר על עבודת אלילים ורוב התורה מזהרת עליו."

על סמך דברים אלו כתב הקרבן נתנאל ז"ל, סוף פ"א, אות ג' בענין י"ג מידות) "ומדי דברי בו זכור אזכרנו מה שאומרים באותו הזמן: לפני קונך תחינתנו הפילי - חרוזה זו לא ישרה אצלי, שנראה כמתפלל לאמצעי, וזהו היסוד החמישי משלש עשרה עיקרים, שאין ראוי לעובדם להיותם אמצעים לקרבה אליו, אלא אליו בלבד יכוונו המחשבות ויניחו כל מי שזולתו". דברי הק"נ מכוונים לפיוט "מידת הרחמים עלינו התגלגלי, ולפני קונך תחינתנו הפילי, ובעד עמך רחמים שאל, כי כל לבב דוי וכל ראש לחולי" (סליחות ליום ה').

כדוגמת זאת מקשים גם על הפיוט (שאומרים בכל יום בסליחות): "מכניסי רחמים הכניסו רחמינו לפני בעל הרחמים, משמיע תפילה השמיעו תפילתנו לפני שומע תפילה וכו'" וכן על הפיוט: "מלאכי רחמים משרתי עליון חלו נא לפני אל במיטב הגיוון, אולי יחוס עם עני ואביון אולי ירחם" (סליחות ליום ד'). בפיוטים אלה אין אנו פונים לקב"ה שירחם עלינו, אלא אל המלאכים ואל מידה ממדותיו של הקב"ה שיפעלו לטובתנו במרומים, וזהו לכאורה סרך איסור עבודה זרה, כפי שהבאנו בפתח הדברים בדברי הרמב"ם!

דברים דומים מיוחסים גם לרמב"ן (מובא בסדר סליחות לר' גולדשמידט, עמ' 12, הערה 11) שכותב: "עבודה זרה שלישית היא כשחושבים על המלאכים שיש להם

יכולת להיות מליצים בינם ובין האל לעובדים אותם... ונראה אפילו להתפלל להם על דרך זה אסור לנו, ובמין זה של עבודה זרה אמר הכתוב: ויעבדו אלהים אחרים - כי המלאכים נקראו אלהים".

ובכן, תמוה שבחודש הרחמים והסליחות בבואנו להתחנן לקב"ה יתברך שיחון אותנו, באים אנו וסרן עבודה זרה בתפילתנו!?

ב. לא עבודה זרה כי אם מליצות

הנה נמצאו אחרונים שניסו לגונן על פיוטים אלה ותוכנם, שזה מאות בשנים נוהגים בקהילות אשכנז לאומרם. בספר שבלי הלקט (סימן רפ"ב) כותב: "... ואומרים מכניסי רחמים וכו', ואין בזה משום משתף שם שמים ודבר אחר, שאינו דומה למה ששנינו (סוכה מ"ה:): "ליה ולך מזבח". כוונתו למה שכתוב שם במשנה: "ובשעת פטירתן מה הן אומרים? ... ר"א אומר: "ליה ולך מזבח, ליה ולך מזבח." ושואלת הגמ': "והא קא משתף שם שמים ודבר אחר? והתניא: כל המשתף שם שמים ודבר אחר נעקר מן העולם, שנא': בלתי לה' לבדו".

רוצה כנראה "שבלי הלקט" לחלק ולומר שבאמירת: "ליה ולך מזבח" ישנן שתי רשויות: הקב"ה ובמקביל לו המזבח, וזה שיתוף שם שמים ודבר אחר, ואסור משום ע"ז, אבל בפיוטים שלנו אנו פונים אל המלאכים שיפנו אל הקב"ה, בכוונה ברורה שהקב"ה עיקר והמלאכים טפלים כאמצעי ומתווך בלבד, ובאופן זה מותר.

תרוצו זה לא נראה לענ"ד, שהרי הגמ' שם מתרצת: "הכי קאמר: ליה אנחנו מודים (לקב"ה - שהוא אלקינו) ולך אנו משבחיך (למזבח - שאתה חביב לפניו לכפר עלינו)", ועיקר תשובת הגמ' היא, שלקב"ה אנו מודים ואילו את המזבח אנו משבחיך. הגמ' חזרה בה לגמרי מאפשרות של פניה אל המזבח ואפילו כאמצעי. ומעמידה אפשרות יחידה של דיבור על המזבח - שיבווח.

כפי שמשבחיך יציר כפיו של הקב"ה, ואין בזה כל "עבודה" לדבר שאותו משבחיך, כך שובח המזבח על מעמדו, כמכפר על ישראל. מה שניסה "שבלי הלקט" לתרץ - שמותר לפנות אל גורם כלשהו כמליץ בינינו, לקב"ה ודאי אינו נמצא בגמרא זו.

עוד הביא "שבלי הלקט" את דברי הר' אביגדור כהן-צדק זצ"ל, שהביא ראיה על זה מהא דאמרינן בסנהדרין (מר:): "א"ר יוחנן לעולם יבקש אדם שיהיו הכל מאמצין את כוחו, ואל יהיו לו צרים מלמעלה". ופירש רש"י שם: "שיסייעוהו מלאכי השרת לבקש רחמים, ושלא יהיו לו מסטינים מלמעלה".

גם ראיה זאת יש לדחות, ולפרש בדברי ר' יוחנן שהכונה שיבקש אדם רחמים מהקב"ה שיפקוד על המלאכים שיסייעוהו ולא יסטינוהו. שהרי כתוב: "לעולם יבקש אדם שיהיו הכל מאמצין וכו'", ולא כתוב: "לעולם יבקש אדם שיהיו מאמצין את כוחו וכו'" (שאז אולי היתה הכונה לפניה אל המלאכים), ורש"י לא פירש אלא מי אלו "הכל" אבל לא למי מופנית הבקשה, ואם עיקר הבעייתיות שלנו היא עצם הפניה למלאכים - לא הבאנו כל ראיה לעניננו!

בדומה לנסיון הנ"ל היה מי שניסה להוכיח למובא במבוא לאוצר התפילות) ממקרא מפורש בברכת יעקב אבינו למנשה ואפרים (שמות מ"ח, ט"ז): "המלאך הגואל אותי מכל רע יברך את הנערים, ויקרא בהם שמי וגו'", והנה לכאורה יעקב אבינו בעצמו פונה למלאך?! ותירץ שם באותה דרך שתירצנו לעיל וזה לשונו: "ואין להקשות... כי התפילה לאל היתה, כמו שנאמר: האלקים הרועה אותי מעודי, והמלאך היה שליח ההשגחה להצילו, כי פעולות האל יתברך בדברים המורגשים, מחוייב הוא שיהיו על ידי אמצעים, עם היותו הוא יתברך הפועל המשגיח בפרט בפועל ההוא... ובכל מקום שנמצא תפילה אל המלאך, הכוונה - תפילה להשי"ת שישלח מלאכו, שליח השגחתו, לעשות אותו פועל", וכמובן שאי אפשר לומר הפיוטים הנ"ל על סמך ראיות אלו.

הוסיף עוד "שבלי הלקט" להביא ראיות דומות, ותמציתו שבפניה למלאכים אין אנו פונים אליהם כבעלי יכולת וכח, אלא כמליצים ביננו לקב"ה וזה מותר, וכאמור אין זה מתוך את הקושי מיסוד הרמב"ם שכתב: "שאין ראוי לעובדם כדי להיות אמצעים", שאף שהתייחס למלאכים כמליצים, כפי שמציעים המסנגרים, אסר זאת משום עבודת אלילים.

כתוספת קושיה יש להביא את דברי המהר"ל בנתיבות עולם (נתיב העבודה פרק י"ב): "אבל אנו נוהגים לומר מכניסי רחמים הכניסו רחמינו לפני בעל הרחמים וגו'", ואין זה ראוי כי דבר זה כאילו מתפלל אל המלאכים

שיכניסו רחמינו, ולא מצאנו זה"מ. משמע שגם הפניה אליהם כמליצים, שיכניסו רחמינו לפני ה', אינה ראויה, וגם לא מצאנו לכך תקדים בתפילות אבותינו ובתפילות התנאים.

בהסבר הדברים מוסיף החתם סופר (או"ח תשובה קס"ו) "כי דרך להעמיד מליץ בין מלך להדיוט, כשאיך ההדיוט חשוב וספוף לפני המלך, או אינו יכול להטעים דבריו כראוי, ויען ישראל לפני מלאכי השרת, ואינם צריכים מליץ לפני אוהבם ית"ש, והוא מקבל בסבר פנים יפות אפילו בלשון עילגים וגמגום. אם כן המליץ אינו אלא קטנות אמונה חלילה."

ג. הבעיתיות במליצות

בנוסף לכל הדחיות שהבאנו, ובעצם מעל לכל, יש גמ' מפורשת בירושלמי (ברכות פ"ט ה"א), שעליה מתבססים ודאי האחרונים הנ"ל, השוללת במפורש את רעיון המליצות, שבו אנו מנסים להצדיק פנייתנו למלאכים: "ר' יודן אמר משמיה דידיה: בשר ודם יש לו פטרוך. אם באת לו עת צרה אינו נכנס אצלו פתאום, אלא בא ועמד לו על פתחו של פטרונו וקורא לעבדו או לבן-ביתו, והוא אומר איש פלוני עומד על פתח חצרך, שמא מכניסו ושמא מניחו, אבל הקב"ה אינו כן. אם בא על אדם צרה לא יצווח לא למיכאל ולא לגבריאל אלא לי יצווח, ואני עונה לו מיד, הה"ד (יואל ג', ה'): כל אשר יקרא בשם ה' ימלט"!!!

ד. להלכה

באמת מצאנו מי שחשש לסרך עבודה זרה או לפחות "לקטנות אמונה", ושינה את נוסח הפיוטים. כתב המהר"ל (שם): "וראוי שיאמר זה דרך תפילה להשי"ת שהוא יצוה למכניסי הרחמים שיכניסו לפניו תפילותינו, ולפי זה ראוי להגיה מכניסי רחמים יכניסו רחמינו" (שזה הופך את הפניה לגוף שלישי) ובדומה הר' ר' יעקב צבי מעקלענבורג ז"ל בסידור עיון תפילה שלח ידו להגיה "יחלו פני אל" תחת הכתוב: "חלו נא פני אל".

היו מן האחרונים שראו את האיסור שבאמירת פיוטים

אלו, וגם לא השלימו עם התירוצים דלעיל, ולמרות זאת נדחקו מאד כדי לעמוד מאחורי המנהג לאומרם: שהחתם סופר בסוף דבריו לגבי הפיוט "מידת הרחמים" כתב: "מכל מקום אנו אומרים עם הציבור, הן אל כביר לא ימאס ודילוגו עלי אהבה". רוצה לומר שלמרות שישנה בעיה באמירת הפיוטים כמות שהם, הקב"ה יתברך ברוב רחמיו ואהבתו אותנו יקבל בכל זאת את תפילתנו. אבל יעויין בחת"ס שכתב למנהגו למעשה: "אך מכניסי רחמים - דרכי להאריך בנפילות אפיים, עד שהגיע ש"ץ לשומר ישראל". הוא עצמו נזהר שלא לומר פיוט זה, אך לא פסק כן להלכה. ואף העלים מנהגו זה מן הציבור, והדברים אינם מחוורים כל צרכם.

בצורה אחרת ניסה בעל סידור עבודת הלב לגנון על המנהג, וכתב: "אבל הפליאה תגדל על האחרונים ביותר. מה ראו על ככה לאסור סיגנון תפילה כזה, שכל הראשונים נהגו בו היתר?!". וכתב עוד: "ומה נעשה להגאונים הקדמונים מחברי התפילות ההן ביום שידובר בס? היתכן שכל הצדיקים והחסידים האלה חטאו והחטיאו את הרבים במוסרם לציבור תפילות כאלה, שיש בהן מעין עבודת אלילים?"

וכעת, בבואנו לשטוח את תפילותינו לפני הקב"ה, האם מותר לנו לשמר את המנהג ולומר פיוטים אלו? וגם אם מותר, ואין זו עבודה זרה, האם ראוי לאומרם? האם התירוצים האחרונים שהבאנו עומדים מול החשש ולו הקטן ביותר של עבירה חמורה כל-כך?

וכי חסרים בסידורי הקדמונים פיוטים חילופיים, שצריכים אנו להידחק ולומר פיוטים המבוססים על "הן אל כביר לא ימאס" או על "מה נעשה למחברים ביום שידובר בס"?!

הערת העורך:

* לפי שאין כותב המאמר נמצא עמנו היום בישיבה, והיו לי השגות על מקצת דבריו, אמרתי להשיג השגותי במערכה נפרדת כנספח לגוף המאמר. הנה אף שהובאו דברי הק"נ עפ"י הרמב"ם ליחס איסור ע"ז ופניה למליץ ביננו לקב"ה, נראה לענ"ד שלכאורה דברי רב האי גאון לא נחיתו לחלק חילוק פשוט בין עבודה לכח או פניה אליו. הדבר נראה ברור כביעתא בכותחא לחלק בין עבודה למלאך ותפילה אליו כמי שהוא בעל כח עצמי כביכול שזהו איסור ע"ז, ובין פניה לכח או מלאך כמליץ ומתווך ביננו להקב"ה. זוהי פניה למלאך באשר זהו תפקידו, שהרי מתפקיד המלאכים להעביר תפילותיהם של ישראל לקב"ה (עי' לדוג' שו"ת תמים דעים להראב"ד ז"ל בס' קפ"ד גבי הג"מ דאין מלאכי השרת מעבירים תפילת המתפלל בארמית). לפי זה דברי הרמב"ם ביסודותיו שמדברים באופן ברור על עבודה לאמצעים אינם כלל מן הענין לבקשה ממלאך שיכניס בקשתנו לפני המלך הקב"ה, שבו הכל תלוי, ואליו מכוונת תפילתנו.

לפי זה גם דברי הרמב"ן אינם מן הענין שאעפ"י שאמנם מדבר על המלאכים כמליצים, אבל הרי דיבר באופן שעובדים אותם כדי שיהיו מליצים, וגם מש"כ שאפילו בדרך תפילה נראה דאסוי, מסתבר שמתפלל אליהם ג"כ כבעלי כוח ולא כמליצים גרידא, ועכ"פ דבריו בענין התפילה לא מוזכרים ולא מדוברים בדברי הרמב"ם, אשר שם הדברים ברורים מאוד שמדובר בעבודה להם על מנת שיליצו ולא בפניה אליהם, והדברים רחוקים מאוד זה מזה!

כן יוסברו גם דברי הירושלמי שאל לנו לפנות למיכאל וגבריאל וכו' היינו בפניה אליהם כבעלי כוחות, אבל לא כמליצים גרידא, ועל כרחך כן הוא, דמי סלקא דעתך שכל הגאונים מהברי הפיוסים לא ידעו להאי וירושלמי, ורק בפנינו נתגלה!

אחרי כתיב ראיתי דברי מי שנדול, הוא ניהו המהרי"ל זצוק"ל בסידורו עץ חיים שהעיר על נוסח הפיוס בתפילת בני תימן: "אראלי מרומים וכו' כמליצי עימדו נא לבקש הרחמים וכו'", וכתב שיש הנומעים מלאמר פיוס זה, ואולי טעם מהירושלמי הנ"ל וכו', אבל אין בזה סתירה, דכוונת הירושלמי למי שיקרא למלאכים ויחלה פניהם לעשות בקשתו, והפנה לר"י אלבו בספר העיקרים (מאמר ב' ס' כ"ה) שג"כ כתב בסגנון זה. עוד כתב שאנו שמתפללים למלאכים לא מצד שיש להם כח מחמת עצמם אלא מחמת השי"ת, הרי זה היתר גמור, וכן משמע מלשון הפיוס, שאנו מבקשים מהם שיליצו לפני בעל הרחמים, וא"כ אנו מראים בעצמנו שזהו ברור שמקור כל הכוחות בקב"ה ודברינו עולים בקנה אחד עם דבריו, ושמתחילי שכייוונתי.

עוד הביא שם ראיה משם אחיו זצ"ל מעובדא דר"א בר פרטא בפ"ק דע"ז שאמר שמים ואדן בקשו רחמים עלי וכו' (נראה דס"ס וצ"ל ר"א בן דורדיא והוא בע"ז דף י"ז.) הרי שאין שם פניה למליצים כיון שעיקר הרחמים תלויים בעל הרחמים. *ויש אמת נראה ש' דהיה נרמזת כמילא*
 יעויין עוד באוצה"ב למס' שבת (עמ' 6-4 גבי הגמ' דאל ישאל אדם צרכיו בלשון ארמי וכו' י"ב:), ששאלו בני קירואן מהגאונים אין תיקנו הגאונים רוב ברכות ותפילות בלשון ארמי בין ליחיד ובין לציבור, בין בעשי"ת דשכינה קרובה ובין בשאר ימים, ותיצרו הגאונים שם שיש לחלק בין תפילה שפונה למלאכים ובין תפילה הפונה לקב"ה ישירות, שיכול להתפלל בכל לשון, שהרי אינה נעזרת באמצעי, והרי לנו דעת הגאונים ברורה כמש"כ לעיל דפניה למלאכים כאמצעי מותרת ואף לכתחילה.

עוד הובא שם שיש לידע שהמלאכים משנתנה להם רשות יש להם כח לפעול כפי ראות עיניהם במידה מסויימת, ולפיכך נכתבים קמעים ושמות שיעזרו בדבר, וזהו שאמר יעקב אבינו: "המלאך הגואל אותי וכו'" וישעיהו אמר: "ומלאך פניו הושיעם" וכתב גבי מלאך של בני ישראל במדבר "אל תמר בו", שהרי יש לו רשות לפעול, עי"ש עוד באריכות.

עוד פורסם בקובץ "צפונות" (ניסן תשמ"ט) תשובה מר' שריא רוב האי גאון שג"כ חילקו בין בקשה מהקב"ה לבקשה ממלאכי השרת שידקקו לו. והובאו הדברים בירחון "דעת תורה" אלול התש"ן, והוסיף עוד שם שכיון לדעה זו גם בכך החיים (תקפ"א אות כ"ו, עי"ש), וג"כ עולה כדברנו לעיל.

אמנם אעפ"י שהראנו לדעת כי דברי הגאונים הראשונים יש להם על מי לסמוך, ובודאי שאין בדבר איסור, ואף לא סרך דאיסור ע"ז, זהו אמנם טעיקר הדין, ובוה יש להצדיק למנהג, דפוק חזי מאי עמא דבר, אבל ביסוד וטורש הענין, אעפ"י שאין אנו כדאיים להכריע, מ"מ היה נראה בעינינו ד"הלכה כבתראי"... והכונה לדברי המהר"ל בנתיבות עולם (עבודה פי"ב) והחת"ס (שו"ת סי' ק"א) דאין זה ראוי להתפלל כן, ו"ל אף אם אינו אסור, וכהסבר החת"ס שדרך להיות מליץ, כאשר ההדיוט אינו חשוב, או אינו יכול להסעים דבריו כראוי, אבל ישראל בניו של מקום, הקב"ה מתאוה לתפילתם, תהא אשר תהא, וא"כ המליץ אינו אלא "קטנות אמונה חלילה" כה הם דבריו.

ואם כן אף אם איסור ע"ז ליכא, חינוך קלוקל וקטנות אמונה מיהת איכא, ולולי דמסתפינא הייתי אומר, שיש לסנף לזה גם ריבוי ההליכה אצל קברות הצדיקים, וגם האדרת שם הצדיק בחסידות ונספחיה, שכמחלוקת כן כן מחלוקת התם, ואכמ"ל. ימ"מ נראה אל נכון שהכל תלוי בשורשי הנשמות וענינים, ופוק חזי, וד"ל (הערות העורך).

כ"ט